
Mooier dan levensecht

Schilderingen als een venster naar hogere werkelijkheid. Een beschouwing.

Kijken is een belangrijk onderdeel van onze beroepsvaardigheid. Het is een kunst deze goed te onderhouden en aan te scherpen. Auteur Jan de Jong laat ons anders kijken naar een aantal afbeeldingen.

Jan L. de Jong

OP EEN DAG WERD DE DOMINICANER non Osanna Andreasi da Montova (1449-1505) gevraagd een schilderij te bekijken, dat 'bijzonder mooi was en van buitengewone godsdienstigheid getuigde'. Blijkbaar trof het werk een gevoelige snaar, want Osanna werd bevangen door emoties en belandde in een staat van vervoering, die enkele uren lang aanhield.

Dit voorval uit ongeveer 1500 staat beschreven in de biografie van Osanna Andreasi door de Milanese monnik Franciscus Silvester. Het komt mensen van nu misschien overdreven of onwaarschijnlijk voor. Dat een film hevige emoties losmaakt kunnen we ons nog wel voorstellen (of hebben we misschien zelfs persoonlijk ervaren), maar dat een schilderij of beeldhouwwerk ons in een staat van vervoering zou brengen lijkt nauwelijks voorstelbaar. Toch is het

heel goed mogelijk dat het beschreven voorval echt heeft plaatsgevonden. Afbeeldingen (in de ruime betekenis van schilderijen, beeldhouwwerken, enzovoorts) werden indertijd heel anders ervaren dan tegenwoordig. Het aanbod was aanzienlijk kleiner dan nu, want er bestonden geen foto's, films, posters of beeldschermen. Iedere afbeelding was met de hand gemaakt en was daardoor uniek en kostbaar. Om die reden werden afbeeldingen zorgvuldiger behandeld en met (veel) meer aandacht bekeken. De afbeeldingen die men zag – bijvoorbeeld in kerkgebouwen – zag men dikwijls vele keren en kende men daardoor heel goed – net zo als wij tegenwoordig bepaalde liedjes of muziekstukken door en door kennen, doordat we ze dagelijks op de radio horen. Maar dit verklaart nog niet dat Osanna in extase raakte. Wat ook een rol kan hebben gespeeld is het soort voorstelling of het onderwerp van het schilderij dat men haar toonde. Helaas wordt daarover niets gezegd in de biografie van Osanna.

Toch kunnen we wel vermoeden wat voor soort schilderij Osanna in extase bracht. Uit andere beschrijvingen weten we dat schilderingen van bijvoorbeeld de Venetiaanse schilder Giovanni Bellini (ca. 1426-1516) en de Florentijnse schilder (en monnik) Fra Angelico (ca. 1400-1455) werden ervaren als werken die prikkelden tot overdenking en me-

Fra Angelico, *De aankondiging aan Maria*, 1440-42. Frescoschildering, 176 x 148 cm. Florence, Klooster van San Marco, cel 3.

ditatie. Met welke middelen deden zij dat en hoe keken mensen naar die schilderijen? Als we op die vragen een antwoord vinden, kunnen wij deze schilderijen misschien met andere ogen bekijken en wellicht ook worden geïnspireerd tot diepere gedachten.

Laten we als voorbeeld eens kijken naar een schilderij van Giovanni Bellini uit 1505, dat nu in de National Gallery in Londen hangt (afb. 1). Het toont de heilige maagd Maria,

zittend in een landschap met het Christuskind op schoot. Op het eerste gezicht is er niets boven-natuurlijks te zien. Zo heeft Maria geen stralenkrans om haar hoofd, die aanduidt – zoals gebruikelijk was in schilderijen uit de 16e eeuw – dat zij als heilig wordt beschouwd. Maar het landschap rondom haar straalt een soort boven-aardse rust en vrede uit. Daardoor lijkt Maria toch niet ‘zomaar’ een moeder met haar kind te zijn. Het Kind ligt te slapen op haar schoot, maar

Florence, Klooster van San Marco, cel 3 met Fra Angelico's schildering van *De aankondiging aan Maria* (zie afb. 1)

Maria houdt het niet vast, zoals een 'normale' moeder zou doen. Ze bekijkt het Kind ook niet met een trotse of moederlijke blik, maar vouwt haar handen en vereert het. Het Christuskind ligt er in zijn slaap bij alsof het dood is. Deze combinatie, Maria in een houding van verering en Christus die dood lijkt, doet denken aan een type voorstelling dat in de 15e en 16e eeuw veel voorkwam, de zogenaamde *Pietà*. Dit type toont het droeve moment waarop Maria haar zoon, na zijn dood aan het kruis, nog één maal op haar schoot houdt voor het allerlaatste afscheid. Ook Giovanni Bellini heeft een *Pietà* geschilderd

(afb. 2). Wie bekend is met *Pietà*-voorstellingen, zal herkennen dat Bellini in zijn schilderij in Londen ernaar verwijst. In de jonge moeder Maria die haar slapende zoon vereert is een vooruitwijzing te zien naar de bedroefde moeder die haar zoon beweent, na zijn dood aan het kruis.

Dergelijke verwijzingen duiden erop dat Bellini's schilderij niet een voorstelling is die weergeeft hoe Maria 'in het echt' met haar Kind omging. Het schilderij moet dus niet worden bekeken als een 'realistische' afbeelding, maar als een weergave van een hogere

Giovanni Bellini, *De Madonna in de wei*, 1505. Olie op doek (oorspronkelijk paneel), 67 x 86 cm. Londen, National Gallery

werkelijkheid, die aanzet tot nadenken. Wie zich ervan bewust is dat de voorstelling van de jonge Maria met haar pasgeboren kind vooruitwijst naar het moment waarop zij als treurende moeder afscheid moet nemen van haar gestorven zoon, zal ook andere details in het schilderij herkennen als verwijzingen naar de boodschap van het Bijbelverhaal.

Links en rechts in het vredige landschap zijn herders te zien. Hun vee lijkt door geen enkel gevaar bedreigd en de linker herder is zelfs in slaap gesukkeld. Misschien verwijzen zij naar Christus als de Goede Herder en naar de vrede en veiligheid onder zijn hoede. De waterput naast de herder rechts kan zinspelen op Christus als 'de bron van levend water'. Onder de boom links wordt de dreiging van een slang bezworen door een

witte vogel. Misschien kunnen we ook hierin een verwijzing naar Christus zien, die het kwaad van de slang bestrijdt.

Werken die prikkelden tot overdenking en meditatie

Kijkend vanuit deze invalshoeken vallen er ook verwijzingen te ontdekken naar Maria en haar rol. De stad omringd door een muur op de achtergrond kan ons aan het denken zetten over de zuiverheid van Maria. Dat was een aspect dat men in de 15e en 16e eeuw erg belangrijk vond. De vergelijking van de ommuurde tuin als teken van maagdelijkheid en zuiverheid (afkomstig uit het Bijbelboek *Hooglied*) werd in de 15e en 16e eeuw dikwijls toegepast op Maria. Daarmee

Giovanni Bellini, *Pietà*, 1505. Olie op paneel, 65 x 90 cm. Venetië, Gallerie dell'Accademia

werd 'uitgelegd' dat zij ondanks de geboorte van Christus geen gemeenschap had gehad met een man. Het feit dat zij in het schilderij op de grond zit verwijst naar haar nederigheid. Ook al is zij de moeder van Christus, zij blijft een bescheiden dienaar van God.

Het schilderij niet als zoekplaatje

Wie Bellini's schilderij aandachtig en zorgvuldig bekijkt, kan vast nog wel meer van dergelijke verwijzingen en zinspelingen ontdekken. Maar dat wil niet zeggen dat het schilderij een soort zoekplaatje is. De bedoeling is om deze zinspelingen te overdenken en te leren zien dat het aardse vol verwijzingen zit naar het hemelse. Zo kijkend kan men nog een stap verder gaan: ook de wereld van alledag om ons heen zit vol verwijzingen naar de hemelse heerlijkheid, maar

lang niet iedereen kan of wil die zien. Aandachtige beschouwing en overdenking van een schilderij als dat van Giovanni Bellini leidt ons niet alleen tot hogere sferen van boven-aardse rust en vrede, maar leert ons ook om in de wereld van alledag tekenen van Gods nabijheid te zien en de werkelijkheid om ons heen te ervaren als een afspiegeling van Gods heerlijkheid.

Een muurschildering van Fra Angelico moeten we op vergelijkbare wijze bekijken en overdenken (afb. 3). De voorstelling is omstreeks 1440-1442 aangebracht in een van de cellen van het St Marcus-klooster in Florence. Iedere monnik 'woonde' in een dergelijke cel. De cellen waren klein en uiterst sober ingericht. Zij bevatten een venster voor licht en frisse lucht, en een schildering van een bijbelse gebeurtenis (afb. 4). Het venster biedt zicht op de werkelijkheid van het dagelijkse leven, maar de schildering is als het

ware een venster naar de hogere werkelijkheid van de Bijbel. In Fra Angelico's schildering van *De aankondiging aan Maria* is te zien hoe een engel verschijnt aan Maria en haar meedeelt dat zij de moeder zal worden van Gods zoon. De gebeurtenis vindt plaats in een zuilengang die sterk lijkt op de architectuur van het St Marcus-klooster. Dat heeft Fra Angelico met opzet gedaan, zodat de aankondiging zich lijkt af te spelen in een wereld die de monniken bekend is, en niet in een wereld van lang geleden en ver weg. Er zijn geen details die de aandacht af kunnen leiden en daardoor richt alle aandacht zich op de engel en Maria. Bij het horen van de boodschap knielt Maria als een bescheiden dienaar neer in gehoorzaamheid. Net als in Bellini's schilderij betoont zij zich een voorbeeld van nederigheid.

Aan de linkerkant van de schildering, buiten de zuilengang, staat een monnik. Hij is dus wel aanwezig bij de aankondiging aan Maria, maar neemt er niet aan deel. Met de handen gevouwen voor de borst slaat hij gade wat er gebeurt. Aan zijn kleding valt hij te herkennen als een monnik van de dominicaner orde. Dat wil zeggen dat hij behoort tot dezelfde orde als de monniken van het St Marcus-klooster. Deze monnik dient als een soort schakel tussen de monnik die in zijn cel de schildering bekijkt en de bijbelse gebeurtenis die is uitgebeeld. De specifieke houding die de geschilderde monnik aanneemt is er een van nederigheid. De monnik in zijn cel zal die houding vast en zeker hebben herkend, want hij had tijdens zijn opleiding geleerd om in die positie, in een geest van nederigheid, bijbelse zaken te overdenken. Andere houdingen dienden om in een andere geest, vanuit een andere invalshoek te mediteren over de boodschap van de Bijbel. De geschilderde monnik is dus niet alleen een schakel tussen de wereld van de Bijbel en de wereld van de monnik. Via zijn houding geeft hij ook aan in welke geestesgesteldheid men de voorstelling moet beschouwen en overdenken. De monnik in zijn cel moest dat beschouwen en overdenken iedere dag opnieuw doen. Zo leerde hij de vol-

le betekenis van de bijbelse boodschap beseffen en raakte hij er diep van doordrongen.

Een andere houding om in een andere geest te mediteren over een boodschap

Soms was het nodig om iets nadrukkelijker aanwijzingen of hulp te bieden voor de juiste manier van beschouwing en overdenking van een schilderij. Dat kon via teksten. Dat is te zien in een schilderij van de Florentijnse kunstenaar Piero de Cosimo (1462-1521). Omstreeks 1490 maakte hij een voorstelling die toont dat Maria, in verwachting van Christus, een bezoek brengt aan haar tante Elizabeth, die zwanger is van Johannes de Doper (afb. 5). Links en rechts in het landschap op de achtergrond zijn Bijbelse gebeurtenissen te zien, die plaatsvonden in ongeveer dezelfde tijd. Aan de linkerkant wordt het Christuskind geboren en zijn herders op weg ter aanbedding. Rechts, voor het grote gebouw, worden de onschuldige kinderen in Bethlehem gedood. Links en rechts op de voorgrond zitten twee oude mannen, allebei diep verzonken in een geschrift. De linker man valt te herkennen aan de gouden ballen die voor hem op de grond liggen. Zij zijn het attribuut van Sint Nicolaas en verwijzen naar de legende volgens welke hij drie meisjes redde van gedwongen prostitutie. Hij gooide namelijk ballen van goud in hun kamer, zodat zij die konden gebruiken als bruidsschat. De andere man is te herkennen aan het varkentje, net boven de pen waarmee hij zit te schrijven. Dat is het attribuut van de heilige Antonius. Helaas is het onmogelijk om te ontcijferen wat hij zit te schrijven. Maar wat St Nicolaas zit te lezen is wel duidelijk. Het zijn de eerste verzen van een (apocrief) Bijbelboek, *Wijsheid van Salomo*. Zij sporen in het bijzonder bestuurders aan om wijs en rechtvaardig te zijn: 'Heb de gerechtigheid lief, u die het land bestuurt; richt uw gedachten op de Heer in goede gezindheid en zoekt hem in eenvoud van hart.

Piero di Cosimo, *Het bezoek van Maria aan Elizabeth*, 1489-90. Olie op paneel, 184 x 189 cm. Washington DC, National Gallery of Art

Want in een ziel die op het kwade belust is neemt de wijsheid niet haar intrek ...'

Deze tekst verklaart niet wat er in het schilderij is te zien en heeft er op het eerste gezicht weinig mee te maken. Maar wie aan de hand van deze tekst de scènes nog eens goed bekijkt en overdenkt, zal geleidelijk verbanden ontdekken. De dood van de kinderen in Bethlehem, rechts op de achtergrond, vond plaats op last van koning Herodes, die vreesde dat één van deze kinderen hem als koning zou verjagen. Koning Herodes mag daarom gelden als een bestuurder in wiens

ziel de wijsheid niet haar intrek heeft genomen en die op het kwade belust is. Op de voorgrond geldt Maria (en ook Elizabeth) als voorbeeld van iemand die haar gedachten richt op de Heer in goede gezindheid en hem zoekt in eenvoud van hart. In het licht van deze en de volgende verzen van het Bijbelboek *Wijsheid van Salomo* kan men als het ware de diverse scènes van het schilderij één voor één langsgaan en overdenken. Salomo's wijze woorden uit het Oude Testament dienen als richtsnoer ter overdenking van een gebeurtenis uit het Nieuwe Testament. De gene die ons de aanwijzingen verschaft om

het Nieuwe Testament te bezien in samenhang met het Oude Testament, is de heilige Nicolaas, die leefde in een tijdperk na het Nieuwe Testament. Zo ontplooit de boodschap van de Bijbel zich door de tijd steeds verder en komt ze steeds dichterbij.

Moeten de besproken schilderijen precies de gedachten oproepen die hier zijn beschreven? Of bieden zij de ruimte voor ieders eigen overdenkingen en beschouwingen? In de 15e eeuw, toen Giovanni Bellini, Fra Angelico, Piero di Cosimo en hun vele collega-schilders hun werken maakten, dacht men heel anders over aardse en goddelijke zaken dan nu, en las men ook de Bijbel met andere ogen dan tegenwoordig. Dat wil zeggen dat wij op een heel andere manier naar de schilderijen van deze meesters kijken dan zij zelf en hun tijdgenoten deden, en dat wij er dus ook andere gedachten bij krijgen en andere betekenissen in ontdekken. Maar dat is van minder belang dan dat we, om te beginnen, deze schilderijen heel zorgvuldig bekijken en er de aandacht aan schenken die ze vragen. Doordat zij de wereld om ons heen mooier dan levensecht weergeven, roepen zij geen aardse maar verhevener gevoelens op. Zo brengen zij ons in een stemming om na te denken over de betekenis van het aardse in samenhang met en in het licht van het goddelijke. Hoe we die

samenhang en dat licht precies (willen) ervaren is aan onszelf om te bepalen, maar de schilderijen bieden ons een aanzet om daarover na te denken, via allerlei details, via personen in specifieke houdingen en via teksten. De beschouwers moeten of mogen deze aanzetten zelf verwerken.

Voor urenlange vervoering moet je heel bijzonder en spiritueel zijn

Zou beschouwing van schilderijen zoals hier beschreven leiden tot een staat van urenlange vervoering, zoals de dominicaner non Osanna Andreasi overkwam? Ik denk niet dat schilders hun werk maakten met het oog op zo'n heftige uitwerking. Waarschijnlijk moet je voor een dergelijke ervaring heel bijzonder en spiritueel zijn. Dat schijnt Osanna Andreasi inderdaad te zijn geweest. In 1694 is ze dan ook zalig verklaard.

Dr. Jan L. de Jong werkt als universitair docent Kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is gespecialiseerd in Italiaanse kunst uit de periode 1300-1750. Hij is de schrijver van onder andere *Voorbij het woord. Beeldende kunst als bron van bijbeluitleg*. (Zoetermeer, Boeken- centrum, 2009).